

Vattenmärken i fokus

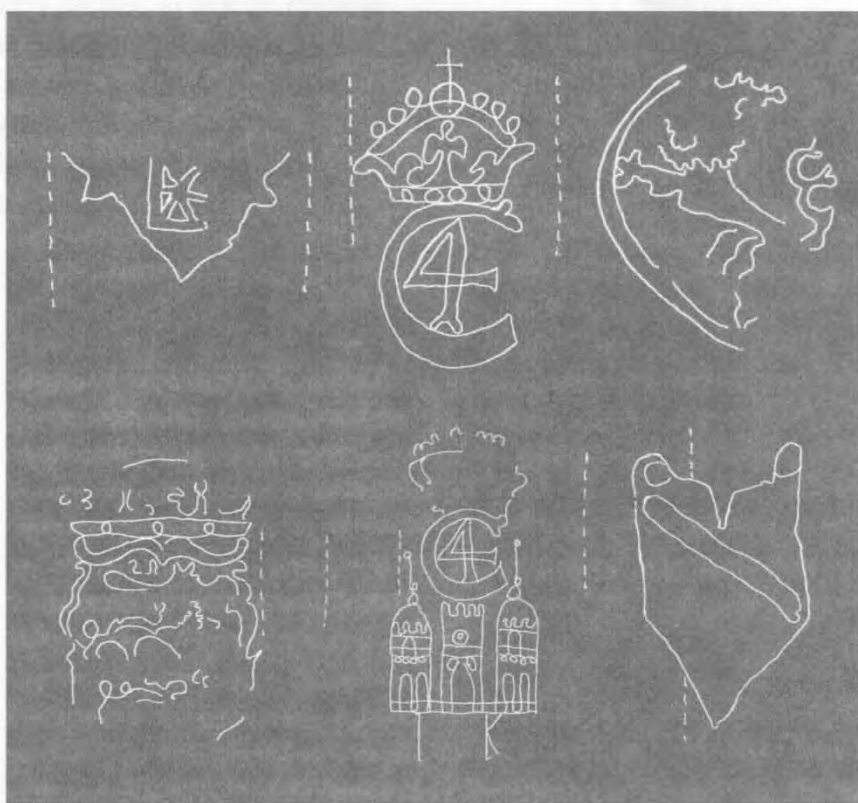
Vattenmärken med dansk historik står i fokus i detta nummer.

Anna-Grethe Rischel, Nationalmuseet i Köpenhamn skriver om vattenmärken i dansk bibel utgiven 1647 och som är i hennes ägo. Det är den första utgåvan av den Resen – Svaningske bibeln, utgiven med kungligt privilegium. Bibeln innehåller 210 vattenmärken.

Se sidan 3

"Kongemagt og papir. En indblik 1645 – 1650" är rubriken av på en artikel av Helge Spangaa, med knytning till Silkeborg Museum. Den handlar om vattenmärken i leveranser till kungahuset och stadsadministrationen. Hans utgångspunkt är 377 rekvisitioner under åren 1645 –1650.

Se sidan 7

Stämman med rikt program

Föreningsstämman i Uppsala bjöd på ett rikt och intressant program med studiebesök på institutioner som kan betecknas som några av de viktigaste hållplatserna för den historieintresserade – Landsarkivet, Carolina Rediviva och Gustavianum Förvaltningsberättelsen för år 2001 redovisar ett något ökat antal enskilda medlemmar.

Se sidan 12

Landsarkivet var ett av studiebesöken vid föreningsstämman i Uppsala.

En föreläsare från NPH vid Italien-konferensen

Föreningen representerades med en föreläsare vid föreningen Internationella Pappershistorikers 26:e konferens i Rom och Verona i början av september. Föreläsare var NPHs vice ordförande Anna – Grethe Rischel, Nationalmuseet, Köpenham Köpenhamn. Här en sammanfattning av hennes anförande som hade rubriken:

” Analyse af papirmagerens valg af fibermaterialer og teknologi langs med Papirvejen”.

Gennem mikroskopiske og makroskopiske analyser af arkæologisk kinesisk papir fra udgravninger i Loulan kan man studere den anvendte papirteknologi og fibermaterialerne af forskellig oprindelse nærmere. De gamle dokumenter har ligget beskyttet mod lys, fugt og mekaniske skader, og derfor er de teknologiske vidnesbyrd om den kinesiske opfindelse bevaret næsten uændret i århundreder.

Kludepapirfibrene fra midten af det 2. årh. B.C. bærer tydeligt præg af at have været udsat for en meget kraftig og langvarig stampeproces sammenlignet med de kemisk bearbejdede kozo, daphne og gampi fibre. Limning og coating har været nødvendig for at man kunne skrive på det kinesiske kludepapir, og det rigelige naturlige pektinindhold i kozo og især daphne og gampi fibre kan have været årsagen til at de blev blandet med de genanvendte hampe-, hør- og rami fibre.

Århundreder senere tilsættes der endnu flere råbastfibre til pulpen af kludefibre. Nu er papirmagerkunsten ikke længere end hemmelig kinesisk opfindelse, og tilberedningen af pulpmassen og især valget af fibermaterialer ændres radikalt langs med Silkevejen fra Kina til andre kultursamfund. Påvirkningen fra eksisterende skrivematerialer og deres anvendelse og let adgang til billige fibermaterialer er vigtige kriterier, som indvirker på kvaliteten af det nye skrivemateriale, som skal tilpasses de individuelle behov. Arabiske papirmagere og senere også papirmagere i Europa erstatter blandingen af kludefibre og forskellige råbastfibre med kludefibre alene til papirfremstilling, mens de kemisk bearbejdede råbastfibre foretrakkes som de bedste fibermaterialer til papir i Korea, Japan, Tibet, Nepal og Thailand.

ISammenlignende mikroskopiske analyser af kludefibre i tidligt kinesisk papir og senere europæisk papir

viser forskelle og ligheder af interesse for papirets holdbarhed mellem kalkbehandlede kludefibre, efterbehandlet med animalsk lim i Europa og tilsætningen i Kina af kridt og gips som fyldstof og coating og stivelseslimning med planteudtræk.

www.nph.nu

Detta är adressen till föreningen hemsida som ligger ute på Internett sedan i höstas. Menyn innehåller fem rubriker, förutom en inledande presentation av föreningen och styrelsens sammansättning är rubrikerna:

- Verksamhet
- Utställningar
- Litteratur och bibliografi
- Forskning
- Länkar till utländska föreningar och institutioner

Om föreningen NPH

Föreningen Nordiska Pappershistoriker (NPH) är en ideell förening med uppgift att främja intresset för pappershistoria i Norden. Föreningen uppmuntrar och stimulerar forskning om och dokumentation av lump och dess beredning, tillverkningsprocesser, redskap som valskistor, kypar, formar och guskredskap. Andra intresseområden är historia om bruksmiljöer och människorna vid pappersbruken, papperets användning och distribution. Vattenmärkning och datering med hjälp av pappersegenskaper är liksom papperskonservering och konstnärligt bruk av papper andra exempel på föreningens intresseområden.

Ordförande: Göran Wohlfart, Mälarblick 34, S-168 41 Bromma, Sverige Tel: 08-37 90 43

Medlemsärenden: Kassören Paul Solvin, Pilos väg 1, S-168 50 Bromma, Sverige Tel: 08-87 92 80

Medlemskap kan tecknas genom inbetalning av medlemsavgiften till NPHs postgirokonton 85 60 71-1 i lokal valuta.

Avgifter: Enskild medlem: 150 kr, Institutioner: 400 kr, Företag: 900 kr

NORDISK PAPPERSHISTORISK TIDSKRIFT

Årgång 30, 2002 nr. 2

Utgivare: Föreningen Nordiska Pappershistoriker

Org.nr: 887501-3628

Postgiro: 85 60 71-6

Redaktör och ansvarig utgivare:

Börje Dahlin

Tegnergatan 24

856 43 Sundsvall, Sverige

Tel och fax: +46 60 61 07 78

Mobil: 070-34 73 821

E-post: bgd-info@work.utfors.se

Material: mreklam@algonet.se

En bibelhistorie fra 1647 – med 210 vandmærker

Af Anna-Grethe Rischel

I 1647 bliver førsteudgaven af den Resen-Svaningske bibel udgivet i København med Hans Kongelige Majestæts Synderlige Privilegio, og et eksemplar af denne bibel er emnet for denne artikel. Biblens titelblad er et fornemt portræt af den da 70-årige Chr.IV, udført året før kongens død i 1648 af den hollandske kobberstikker Albert Haelwegh. Den nye bibel er en revideret udgave af Hans Poulsen Resens oversættelse fra 1607, og selvom papir har været en mangelvare i landet er det den fjerde danske bibeludgivelse indenfor knapt 100 år.

Den første danske papirmølle blev anlagt af Sten Bille i Herridsvad klostrens len ved Rønne å i Skåne, og den er kun i gang i få år indtil 1577. Fredrik II indkalder nu papirmagere fra Tyskland til at anlægge og drive en ny papirmølle ved Hvidørebækken nord for København, men selvom der gives privilegium til at indsamle klude i hele landet, bliver møllen af økonomiske grunde allerede 1583 ombygget til kornmølle. Få år senere anlægger Tycho Brahe sin papirmølle på Hven for at sikre sig papir til trykning af sine bøger på Uranienborg. Men hans mølle på Hven får lige så kort levetid som de 1597 da han forlader Danmark for stedsse. Selvom der ikke er andre papirmøller i landet og alt papir de næste mange år må indkøbes fra udlandet nedrives papirmøllen på Hven alligevel efter Chr.IV's ordre ligesom Uranienborg.

Rent papirhistorisk er Chr.IV's bibel fra 1647 derfor interessant, fordi den trykkes på et tidspunkt, hvor der efter en periode på 46 år uden papirproduktion i landet for første gang

er hele tre papirmøller i gang i en kort periode fra 1643 - 1651.

Det er Aarhus papirmøllen ved Varnabæk i Jylland, Stackerupmøllen ved Rønne å i Skåne og Strandmøllen ved Mølleåen på Sjælland.

Hans Hansen Skonning fra Skåne får bevilling af Chr.IV til at anlægge Aarhus papirmøllen i 1635 med eneret i 10 år til papirfremstilling og til indkøb af klude i stiftet. Næsten samtidig giver Chr.IV atter en kongelig bevilling til Elias Biener og Mathias Smidt til at bygge Stackerup papirmøllen ved Rønneå, hvor der allerede ligger både en kobber- og en messingmølle. De må drive papirmøllen afgiftsfri i de første 15 år og samle klude i Lund stift. Både i Aarhus og i Stackerup gives der tilladelse af Chr.IV til at anvende det kronede C4 vandmærke i papiret. I 1643 får også hollænderen Johan Eттersen kongelig bevilling af Chr.IV til at anlægge en papirmølle ved Mølleåen samt eneret til anlæg på Sjælland og ret til kludeindsamling i hele landet. Det kan tænkes at have skabt lidt konflikter i Aarhus

stift og Lund stift for de to andre papirmøller, at Johan Eттersen må opkøbe klude her samtidig med at han måske også har fået tilladelse til at bruge det kronede C4-vandmærke ligesom de to andre papirmøller.

For at fremstille en god papirkvalitet er det alt afgørende, at der er tilstrækkeligt med rene klude af god kvalitet og vand nok til at drive mølleværket.

I den forbindelse er det derfor interessant at se nærmere på det papir, som er fremstillet til trykning af Chr.IV's bibel på de nyanlagte møller med gode vandforhold, hvor alle betingelser skulle være opfyldt. Efter så mange år uden papirproduktion i landet kunne man forvente, at det ikke har været noget problem for kludesamlerne af skaffe tilstrækkeligt med hvide klude af god kvalitet, som dengang var en forudsætning for at kunne fremstille hvidt papir.

Der skal mange ark papir til trykning af en bibel på over 1700 trykte

sider, og en nærmere undersøgelse af det eksemplar af en Chr.IV bibel, som jeg selv ejer, viser da også, at der ifølge vandmærkerne er anvendt papir af nogenlunde samme kvalitet, men af forskellig proveniens. Alle vandmærker ligger i midten af bogens sider i falsen, hvor de enkelte ark er heftet til bindsnorene. Af hensyn til trykningen af teksten og bogens format er papiret således vendt på den forkerte led med kædelinierne parallelle med tekstlinierne. Formatet af en side i den 12 cm tykke bibel er ca. 14,5 x 17,5 cm, og beskæringen af bogblokken tæt på teksten viser klart, at det ikke er den oprindelige indbinding fra 1647, men en senere, som også er meget slidt efter tydeligt flittigt brug af biblen. Hængslerne er forsvundet, ryggen i det kraftige hellæderbind med den prægede titel "BIBLIA" er fragmenteret ved den nederste kapitæl, heftningen er næsten intakt med kun enkelte løse ark, men bortset fra slidte og misfarvede kanter er papiret stadig stærkt og godt og af en smuk gullighvid farve.

At dømme efter vandmærkenes placering i biblen ser det ud til, at det oprindelige papirark har været et helark på ca. 32 x 40 cm, delt i fire sider á 16 x 20 cm eller to falsede ark af 32 x 20 cm med vandmærket placeret i falsen af det ene ark.

Den hyppige forekomst af vandmærker i biblen tyder også på dette, idet der i hvert læg, som består af to

sammenheftede forekommer et vandmærke. Det stemmer også med, at bogblokken oprindeligt inden den senere beskæring har været et par cm større på begge leder og proportionerne i det trykte ark derfor mere harmoniske end det nu er tilfældet.

Mit eksemplar af Chr.IV's bibel eller den Resen-Svaningske bibel, som den også kaldes, stammer fra min svigerfar Ejner Rischel, der var sognepræst på Fyn. Han har i sin tid fået biblen af en af sine sognebørn, som i sin ungdom tjente i nabosognets præstegård, og han har siden givet den til mig på grund af min interesse for at studere papiret nærmere. Der er ikke fundet noget ejernavn anført i biblen, men de mange understregninger og små notater med brunligt blæk rundt omkring i teksten tyder ifølge min svigerfar på, at den kan have tilhørt tidligere præster på egnen.

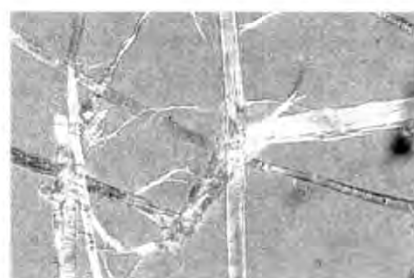
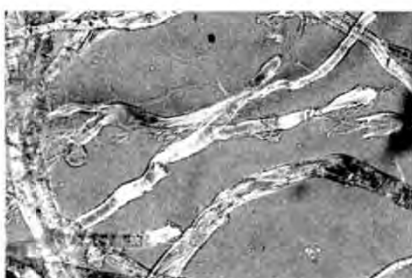
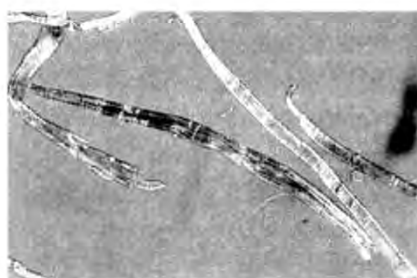
Der forekommer i alt 210 vandmærker i denne bibel.

Bortset fra to forskellige endnu ikke identificerede typer af vandmærker med skjolde, viser de øvrige 133 vandmærker, at papiret i denne bibel er af dansk oprindelse og kommer fra en af de tre daværende papirmøller - Aarhusmøllen, Stackrupmøllen eller Strandmøllen. Det kronede C4 vandmærke og C4 uden krone forekommer hyppigst i biblen - i alt i 99 ark - og det betyder at papiret derfor kan stamme fra en af de tre papirmøller, som måtte bruge dette vandmærke.

Siden 1639 har Hans Hansen Skoning hovedsageligt fremstillet papir til trykning af bøger på sit trykkeri i Aarhus, og det er derfor tænkeligt, at noget af papiret stammer fra Aarhusmøllen, hvor Chr.IV havde forkøbsret til papiret. Det kan imidlertid også komme fra Stackrupmøllen i Herridsvads len, som også måtte bruge det kronede C4 vandmærke, og det lidt kraftige C i de registrerede vandmærker svarer da også mest til den skånske mølle. Denne proveniens bestyrkes yderligere af endnu en type vandmærke i bibelen, hvor det kronede C4 er kombineret i et større vandmærke med Helsinborgs byvåben og initialerne IK forneden. Anlægget af møllen var færdigt i slutningen af 1639, og initialerne svarer til den tyske papirmager Jockum Kock, som arbejdede på Stackrup møllen. Dette vandmærke forekommer i 28 ark i alt fortrinsvis i første del af biblen. Selvom papirmøllen ikke skulle betale afdrag til Chr.IV de første 15 år, var Mathias Smidt af økonomiske grunde alligevel nødt til at overdrage møllen til borgere i København i 1647 - samme år som biblen blev trykt og udgivet i København.

Foruden disse vandmærker forekommer vandmærket med "Norske Løve" i seks ark, tilfældig fordelt i hele bogblokken.

Dette vandmærke menes også at have været brugt af papirmagerne på

Tre mikroskopiske fotografier af hør- og hampefibre med fiberender bevaret og begrænset fibrillering

På sider 3-6 kalker af de danske vandmærker og af de ikke-identificerede udenlandske vandmærker.

Stackevad papirmølle ifølge Ebba Waaben og Birte Rottenstens værk "Danske Vandmærker & Papirmøller 1570 – 1695, bind 2, som har været min vigtigste kilde til at samle oplysninger om papirmøller i Danmark.

Det kan ikke udelukkes, at noget af papiret med det kronede C4 kan stamme fra Strandmøllen, fordi det som ovenfor nævnt er usikkert, hvilket vandmærke Johan Etersen brugte i Chr.IV's tid. De ikke-identificerede vandmærker med to forskellige typer af skjoldenholdsvis 27 og 50 ark – er sandsynligvis af udenlandsk oprindelse, og lignende vandmærker forekommer også ifølge Ebba Waaben og Birte Rottenstens undersøgelser i fire andre Chr.IV bibler fra 1647 på det Kgl. Bibliotek.

Nogenlunde samme papirkvalitet er gennemgående for biblen, selvom papiret er af forskellig proveniens ifølge vandmærkerne. Papiret har en glat, jævn overflade, fiberfordelingen er ensartet, og afstanden mellem kædelinierne er ca 2.5 cm, mens tætheden af netlinierne ligger på ca 33/3 cm. Mikroskopiske undersøgelser af fiber materialet tyder på en væsentlig mere skånsom mekanisk bearbejdning af de genanvendte klude fibre end det er tilfældet i tidlig centralasiatisk papir af hampe- og

hørfibre, blandet med bast-råfibre fra f.eks. papirmorbær. I papiret fra de danske papirmøller forekommer der således meget begrænset fibrillering af de genanvendte tekstilfibre, hvor hørfibre er blandet med enkelte lidt grovere hampefibre, som både kan være af udenlandsk og af dansk oprindelse.

Forekomsten af velbevarede fiberender er usædvanlig, fordi disse fibre, som planteanatomisk ligner hinanden meget, har tendens til at spalte og fibrillere under bearbejdningen.

Hør- og hampeplanterne forarbejdes på samme måde ved ruskning, rødning, skætning og hegling inden spinning og vævning eller rebslageri for hampens vedkommende. Når tekstilfibre skal genanvendes som fiber materiale i papir, gentages rødning processen og den mekaniske bearbejdning i stampeværket, og de få brudskader i papirfibre tyder på, at rødning processen, måske kombineret med kalk har opløst de spundne og vævede garner så effektivt, at den mekaniske stampeproces ikke har været så omfattende som det er tilfældet i det tidlige kinesiske kludepapir. Forekomst af bomuldsfibre mellem hø- og ham-

pefibre er endnu ikke observeret under den mikroskopiske undersøgelse af fiber materialet, selvom der kunne tænkes at være bomuld mellem de indsamlede klude, eftersom Chr.IV i begyndelsen af 1600-tallet opretter bomulds væverier i Helsingør og København.

Det er stærkt og godt papir i den gamle bibel fra 1647, hvor enkelte ark ind imellem kan være lidt blødere og tyndere end resten af papiret – måske fordi limningen ikke er tilstrækkelig eller kludekvaliteten mindre god, men det er en homogen papirkvalitet, sammenlignet med det udenlandske papir, som Tycho Brahe i slutningen af 1500-tallet må bruge til sine astronomiske observationer

Udover bomulds væverierne iværksætter Chr. IV 1629 også dyrkning af hamp i større omfang for at sikre skibsfarten tilstrækkeligt tovværk og sejldug og på længere sigt resulterer det også i gode klude til gavn for papirproduktionen i landet. Med anlæg af hele tre papirmøller er den danske papirproduktion for alvor grundlagt i Chr.IV' sidste regeringsår, og den Svaningske bibel fra Fyn er et interessant eksempel på kvaliteten af papiret fra de danske papirmøller i 1647, fordi så stor en del af netop denne bog er trykt på dansk papir.

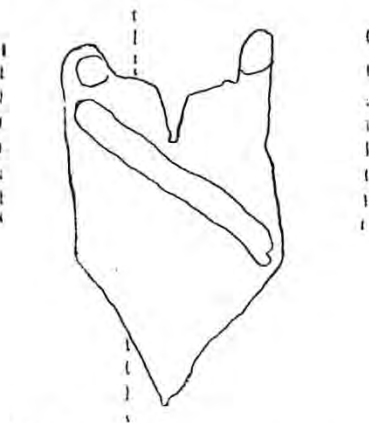

Tabellen t.h.

Registrering af vandmærker i den Svaningske bibel fra 1647 ved understregning af de sider, hvor vandmærket forekommer.

Eksempel på forekomster af vandmærker i 1. Mosebog pp.1 - 358.

Lægget består af 2 ark, hvor side 1-2 og 7-8 udgør det yderste ark, og side 3-4 og 5-6 det inderste ark. Forekommer vandmærket derfor i det yderste ark, er understregningen delt, mens den danner en sammenhængende streg i det inderste ark.

Kilder

Birthe Rottensten & *Ebba Waaben*
Danske Vandmærker & Papirmøller
1570 - 1695, bind 1 og 2

Konservatorskolen, Det Kgl. Danske
Kunstakademi 1986 og 1987

ISBN 87-87918-81-1 og 87-8791899-4

Ove K. Nordstrand

Danmarks ældste papirmøller og
deres vandmærker

Udsendt i anledning af årsskiftet
1961/62 af Aktieselskabet De Fore-
nede Papirfabrikker

Læg nr.	1	C4	1- 2	3- 4	5- 6	7- 8
Læg nr.	2	Korsfigur		11- 12	13- 14	<u>15- 16</u>
Læg nr.	3	C4	<u>17-18</u>	19- 20	21- 22	23- 24
Læg nr.	4	Løve	<u>25-26</u>	27- 28	29- 30	<u>31- 32</u>
Læg nr.	5	Helsingb.	33-34	<u>35- 36</u>	<u>37- 38</u>	39- 40
Læg nr.	6	C4	41-42	43- 44	<u>45- 46</u>	47- 48
Læg nr.	7	C4	<u>49-50</u>	51- 52	53- 54	55- 56
Læg nr.	8	C4-krone	57-58	<u>59- 60</u>	<u>61- 62</u>	63- 64
Læg nr.	9	C4-krone	65-66	67- 68	69- 70	<u>71- 72</u>
Læg nr.	10	C4-krone	73-74	75- 76	77- 78	79- 80
Læg nr.	11	C4-krone	<u>81-82</u>	83- 84	85- 86	<u>87- 88</u>
Læg nr.	12	Løve	<u>89-90</u>	91- 92	93- 94	<u>95- 96</u>
Læg nr.	13	Helsingb.	<u>97-98</u>	99-100	101-102	103-104
Læg nr.	14	Helsingb.	105-106	<u>107-108</u>	<u>109-110</u>	111-112
Læg nr.	15	Helsingb.	113-114	<u>115-116</u>	<u>117-118</u>	119-120
Læg nr.	16	Helsingb.	121-122	<u>123-124</u>	<u>125-126</u>	127-128
Læg nr.	17	Helsingb.	<u>129-130</u>	131-132	133-134	<u>135-136</u>
Læg nr.	18	Helsingb.	137-138	139-140	141-142	143-144
Læg nr.	19	Helsingb.	<u>145-146</u>	147-148	149-150	<u>151-152</u>
Læg nr.	20	Helsingb.	153-154	<u>155-156</u>	<u>157-158</u>	159-160
Læg nr.	21	Helsingb.	<u>161-162</u>	163-164	165-166	<u>167-168</u>
Læg nr.	22	Helsingb.	169-170	<u>171-172</u>	<u>173-174</u>	175-176
Læg nr.	23	Helsingb.	<u>177-178</u>	179-180	181-182	<u>183-184</u>
Læg nr.	24	Helsingb.	<u>185-186</u>	187-188	189-190	<u>191-192</u>
Læg nr.	25	Helsingb.	<u>193-194</u>	195-196	197-198	<u>199-200</u>
Læg nr.	26	Helsingb.	<u>201-202</u>	203-204	205-206	<u>207-208</u>
Læg nr.	27	C4-krone	209-210	<u>211-212</u>	<u>213-214</u>	215-216
Læg nr.	28	Helsingb.	217-218	<u>219-220</u>	<u>221-222</u>	223-224
Læg nr.	29	C4-krone	225-226	227-228	229-230	<u>231-232</u>
Læg nr.	30	Helsingb.	<u>233-234</u>	235-236	237-238	<u>239-240</u>
Læg nr.	31	C4-krone	241-242	<u>243-244</u>	<u>245-246</u>	247-248
Læg nr.	32	C4	249-250	<u>251-252</u>	253-254	255-256
Læg nr.	33	Krone	<u>257-258</u>	259-260	261-262	<u>263-264</u>
Læg nr.	34	C4-krone	<u>265-266</u>	267-268	269-270	<u>271-272</u>
Læg nr.	35	Helsingb.	<u>273-274</u>	275-276	277-278	<u>279-280</u>
Læg nr.	36	C4-krone	<u>281-282</u>	283-284	285-286	<u>287-288</u>
Læg nr.	37	Helsingb.	<u>289-290</u>	291-292	293-294	<u>295-296</u>
Læg nr.	38	Helsingb.	<u>297-298</u>	299-300	301-302	<u>303-304</u>
Læg nr.	39	Helsingb.	305-306	<u>307-308</u>	<u>309-310</u>	311-312
Læg nr.	40	Helsingb.	<u>313-314</u>	315-316	317-318	<u>319-320</u>
Læg nr.	41	Helsingb.	321-322	<u>323-324</u>	<u>325-326</u>	327-328
Læg nr.	42	Helsingb.	<u>329-330</u>	331-332	333-334	<u>335-336</u>
Læg nr.	43	Helsingb.	<u>337-338</u>	339-340	341-342	<u>343-344</u>
Læg nr.	44	Helsingb.	345-346	<u>347-348</u>	<u>349-350</u>	351-352
Læg nr.	45	Helsingb.		353-354	<u>355-356</u>	<u>357-358</u>

BIOGRAFI

Anna-Grethe Rischel er oprindelig uddannet som kunsthåndværker. Efter i en årrække at have arbejdet på eget værksted som katurtrykker og deltaget i kunsthåndværkerudstillinger i Danmark, begyndte hun på Det Kgl Danske Kunstakademis Konservatorskole, Grafisk Linie. Siden afslutningen af den 3-årige uddannelse 1980 har Anna-Grethe Rischel været ansat på Nationalmuseets Bevaringsafdeling, først som papirkonserveringstekniker, senere som sektionsleder for Papir- Læder- og Tekstilsektionen og siden 2001 som papirkonservator.

1991 afsluttede Anna-Grethe Rischel 2. del af Konservatoruddannelsen på Konservatorskolen med projektet "Orientalisk papir, klassifikation af fibermateriale og papirteknologi ved mikroskopiske og makroskopiske undersøgelser".

1995 begyndte et frugtbart samarbejde med Folkens Museum Etnografiska i Stockholm vedrørende papiranalyser af Sven Hedin Samlingen, som nu indgår i et større forskningsprojekt om asiatisk papir og papirteknologi.

Kongemagt og papir. Et indblik 1645 – 1650.

Af Helge Spangaa.

Jacob Madtzen (1596-1653) og hans leverance af diverse papirvarer til det danske kongehus og dermed statsadministration, er indgangsvinkel til denne papirhistoriske undersøgelse, som tager udgangspunkt i 377 rekvisitioner fra årene 1645-1650.

Disse rekvisitioner er i originaler venligst udlånt fra Rigsarkivet til Silkeborg Museum ved museumsinspektør Keld Dalsgaard Larsen, der blandt sine arbejdsområder har dansk papirhistorie.

De 377 rekvisitioner foreligger i uensartede og varierende formater, og bærer tydeligt præg af, hver især at være revet ud af et større stykke papir, som sandsynligvis har været anvendt før, og således meget vel kan være ældre.

Ved hjælp af de indeholdte vandmærker, vil vi danne os et indtryk af oprindelsesstedet for det papir, som den danske kongemagt anvendte i midten af 1600'tallet.

Hertil benytter vi B. Rottensten & Ebba Vaaben: Danske Vandmærker & Papirmøller 1570 - 1695 Bind 1. Kbh. 1986 og Bind 2. Kbh. 1987, samt Nils J. Lindberg: Paper comes to the North. Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350 - 1700. Vantaa, Finland 1998.

Ved gennemgangen af de fundne vandmærker, må det konkluderes at alt er af udenlandsk oprindelse, om end det er set, at udenlandske papirmagere har nedsat sig her i landet.

Globalisering som også i 1600'tallet var et kendt fænomen, omfattede såvel produktion, handel og arbejdskraft.

Jacob Madtzen var en kendt storkøbmand, entreprenør, skibsreder, kreditgiver og borgmester på Christianshavn, da denne af Christian 4. var gjort til selvstændig købstad. Jacob Madtzen's forretningsaktiviteter spændte lige fra byggematerialer som gotlandsk fyr og kalksandsten, til skibsprovantering, og altså papirvarer.

Denne flik af Jacob Madtzen's virke, kan man få et spændende indblik i, gennem en Revisionskommissions arbejde i 1682, som havde til opgave at undersøge bl.a. Jacob Madtzen's regnskaber, som en af de af Corfitz Ulfeldt's såkaldte særligt begunstigede leverandører, hvilke for en stor dels vedkommende tilhørte det såkaldte Marselis Konsortium, og desuden var medlemmer af Det Kongelige Kjøbenhavnske Skydeselskab og danske Broderskab.

Revisionskommissionen gik så grundigt til værks i 1682, at man 29 år efter Jacob Madtzen's død, af hans bo forlangte fremlæggelse af de originale rekvisitioner; vi kan således gå ud fra, at de 377 rekvisitioner gi-

ver et fulgyldigt overblik over Jacob Madtzen's salg af papir til kongemagten i perioden 1645 - 1650; og vi kan glæde os over, at de i det hele taget er bevarede.

Nærværende undersøgelse bygger på dette materiale. Kommissionsberetningen fra 1682 er gennemgået med henblik på papir-kategorier, papirmængde og priser. Alle 377 rekvisitioner er nøje gennemgåede med hensyn til modtager og ordregiver, størrelse og vandmærke.

Rekvisitionerne individuelle størrelse varierer, som nævnt, så meget, at man ikke kan tale om standardformater overhovedet; man skal huske, at vi befinder os i Christian 4.'s sidste år hvor problemerne, ikke mindst de økonomiske, tårnede sig op; man har derfor været sparsommelig med det dyre papir, og kun benyttet det absolut nødvendige; en direkte konsekvens heraf er, naturligvis, at ikke alle 377 rekvisitioner kan forventes at indeholde vandmærke; der er således også kun 139 med vandmærke, ligesom det i de fleste tilfælde alene er et fragment af et vandmærke.

Alt sammen forårsaget af ovennævnte spareiver, man må erindre sig, at i 1600'tallets Danmark kom

Rekvitionerne nævner for perioden 10. januar 1645 til 12. februar 1650 følgende kategorier af papir, antal solgte ris og priser:

Fint papir	1365 ris og 8 bøger til en pris af	4 Rd. 1 ort.	ialt	5802	3/4Rd.
Beskåret papir	187*_ ris og 3 bøger a'	4 Rd. 1* ort.	ialt godt	820	Rd.
Stort forgyldt papir	23*_ ris a'	5 Rd.	ialt godt	117	Rd.
Småt forgyldt papir	9*_ ris og 2 bøger. a'	5 Rd.	ialt	48	Rd.
Middel papir	1033*_ ris a'	17 Mark	ialt godt	2928	Rd.
Gement papir	152 ris a'	2 Rd.	ialt	304	Rd.
Postpapir	6 ris og 4 bøger a'	5 Rd.	ialt	31	Rd.
Tectur(lat.: dække, omslag, f.eks. til kobbertryk	8*_ ris a'	5 Rd.	ialt godt	42	Rd.
Stort sort papir	2 ris a'	5 Rd.	ialt	10	Rd.
Gråt papir	129 ris a'	2 Ort	ialt godt	64	Rd.
Skrivepergament	76 deger og 9 kalveskind	6 Rd.	ialt god	461	Rd.
Papper	2991 stykker a'	2 slet daler	ialt	997	Rd.

man i Blåtårn og/eller det der var værre, hvis man ikke behagede Majestæten.

Desuden opregnes en række nødvendigt tilhørende skrivesartikler såsom: gult, grønt, sort og rødt voks, rødt og sort lak, blækpulver, blyanter (bleistifter – bliespenne), regnepenge og hvidt subtil seglgarn.

Revisionsrapporten slutter af med at oplyse, at de 377 rekvitioner udgifter alt ialt beløber sig til godt 13091 Rd.

Den 3. januar 1645 underskrev Corfitz Ulfeldt en priskurant, som nøje følger ovenstående tarif, og som angives at være accorderet med Jacob Madtzen, gældende for hvad han hidindtil havde leveret og herefter ville levere.

Til sammenligning med ovenstående priser, kan der nævnes en række lønninger, som fremgår af regnskabet for årene 1640 til 1643, hvor Jacob Madtzen arbejdede som entreprenør med bygningen af „den nye kirke udenfor Østerport“, også kaldet Sct. Anna Rotunde. Kirken blev imidlertid aldrig færdigopført.

Daglønningen for en vognmand beløb sig til 2 Mark og 12 Skilling, for at transportere en række byggematerialer fra havnen og byen til byggepladsen. Samtidigt ansattes en række såkaldte Pligtsfolk, hvis opgave det var at læsse af og på, hvorfor de aflønnedes med 1 Mark i dagløn.

Herudover ansattes yderligere en række Pligtsfolk, hovedsageligt kvinder, men også enkelte mænd,

hvis opgave det var at beklæde kirkemuren med mursten for „snee og vandskyld“. Daglønnen herfor var 12 Skilling.

Rasmus Tygesen Samsing, overskipper på Flåden ved Bremerholm (se rekv.nr.190) havde i 1640 en penge-årsløn på 200 Daler, hvilket i 1648 var steget til 350 Daler. Benævnelsen: penge-årsløn lader måske forstå, at der var tale om yderligere løn i form af naturalier.

Under gennemgangen af materialet afslørede et besynderligt fænomen; endnu en papirkvalitet, som helt tydeligt og bevidst var holdt uden for den økonomiske afregning, nemlig: Maculatur, i sagens natur et produkt som Jacob Madtzen ikke kunne forvente betaling for, men som ikke desto mindre løb op i en mængde af 54 ris a' 480 ark, ialt 25.920 ark, fordelt på 8 rekvitioner, og som var godt nok til Køkkenskriveren som den altovervejende aftager.

Med til historien hører, at bestilleren af maculaturet var ingen ringere end Adam Heinrich von Pentz (1613-79), der tjente som hofjunker, kammerjunker og hofmarschal; og som figurerer som underskriver på en lang række af rekvitionerne, og som måske har set sin egen interesse i at føje Majestæten i sparsommelighedens ædle kunst. (Blåtårns skygge).

En slægtning var Christian von Pentz (1600-51), rigsgreve og guvernør i Glückstadt, gift med Christian 4's og Kirsten Munk's datter Sophie Elisabeth (1619-57), og som berøvedes sin forstand og måtte holdes indespærret i et værelse.

Christian 4 skrev den 23. juni 1642 (Egenh.Br. VIII p.190 f. #149) til Corfitz Ulfeldt bl.a.: „Grev Pendtz drikker nu intet imellem måltiderne. Men han holder måltid fra ti om formiddagen indtil klokken er syv om aftenen“.

I samme brev instrueres Corfitz Ulfeldt om, at sætte Hofapotekeren Samuel Meyer i Blåtårn, hvis det viser sig, at han ikke er så syg som han foregiver.

Godfred Hartmann, respekteret forlagsredaktør og forfatter samt kender af Chr.4., mente at det var Adam Heinrich von Pentz, Chr.4. talte om, der drak fra morgen til aften.

Rekvisionerne bevidner, at kongemagtens indkøb af papir skete direkte fra en række instanser i statsapparatet til Jacob Madtzen. Blandt bestillerne nævnes følgende: Rente Cammeret (69), Bremerholm (69), Tøjhuset (67), tyske Cancelli (27), til Kgl.Maj. eget forbrug incl. Rosenborg (25), Rigsrådet (16), Kgl.Maj.Køkkenskriver (16) (se ovenstående), danske Cancelli (14), til 32 andre institutioner eller enkeltpersoner (1-9 pr. stk.), som Velbyrdige Ulrich Christian, Jomfru Elisabeth Gyldenløve (se ovenst.), Kgl.Maj. Kammerskriver, Dronningens Kammertjener, Edelknabernes Præceptorem, Slotsfogeden, Hofapotekeren (se ovenst.) Kgl.Maj. Laboratorium, Kgl.Maj. Livknægt, – Mundkok, – Spisekælder, – Sølvpop, – Vinkælder, – Vinskænk på Køben-

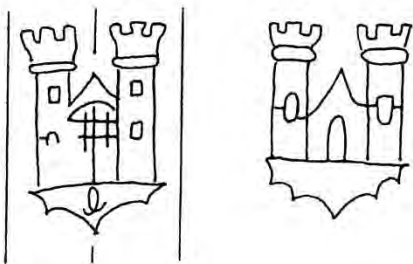
havns Slot, – Vinskænk på Frederiksborg Slot, Toldboden, Provianthuset, Klædekammeret, Børnehuset, Admiralen på Flåden, Kgl.Maj. Bygningsmester, – Bygningsskriver, – Skibsbygningsmester, navngivne tømmer-, snedker- og malermestre, Navigationslæreren på Bremerholm, og Balletten på Slottet (74).

Rekvision nr.9 indeholder et vandmærke springende hjortelignende dyr.

Udvalgte rekvisitioner med vandmærker:

Nr.9. den 22. maj 1645 Rentemestrene Steen Bech og Melchior Oldelandt bestiller til RenteCammeret 20 ris Fint papir, samt pund rødt og sort spansk lak, foruden 1 pund grønt voks. Rekvisionen er i formatet h.x b. 129 x 204 mm. og den indeholder

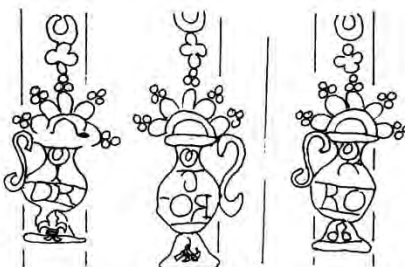

Rekvision nr. 46 innehåller et vandmærke med to tårne.

et vandmærke af et springende hjortelignende dyr .

Nr.46. den 15. feb. 1646. Corfitz Ulfeldt bestiller til Kgl.Maj. Bygningsmester Hans Ahnemøller ”*ris” Fint papir, middel papir, og gement papir, desuden 1 pund blækpulver. Rekvisionen er i formatet 152 x 205 og indeholder et vandmærke som forestiller to tårne med en gitterport og bogstavet L i minuskel, som følgende illustration.

Nr.152. den 4. dec. 1647. Corfitz Ulfeldt bestiller til Rigsrådets Rådstue 1 ris forgyldt papir in quarto, 4 ris beskåret papir in quarto, 1 ris beskåret papir, 2 ris middel papir, 1 pund lak, og en æske med røde ablater. Rekvisionen er i formatet 163 x 102 mm. og indeholder et vand-

Rekvisionerna nr. 92, 145 og 193 forestiller en taliensk blomstervase.

mærke som forestiller to tårne, som ovenstående, men dog anderledes.

Vandmærke med to tårne er registreret i Nils J.Lindberg: Paper comes to the North.

p.A.136 ff. vm.nr.705 ff., samt p.A.137. vm.nr. 716 (1645)

Nr.92. den 22. dec. 1646. Holmens Admiral Kristoffer Lindenov bestiller til skrivestuen på Bremerholm 6 ris fint papir, 4 ris middel papir, samt 12 pund blækpulver. Rekvisionen er i formatet 172 x 198 mm.og inde-

holder et vandmærke som forestiller en italiensk blomstervase.

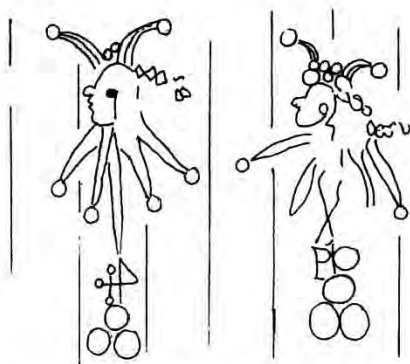
Nr.145. den 15. nov. 1647. Rente-mester Melchior Oldellandt bestiller til RenteCammeret 50 ris fint papir, 10 ris gement papir, 2 ris grå papir, 1 pund fint rødt lak, samt 1 pund grønt voks. Rekvisitionen er i formatet 170 x 203 mm. og indeholder et vandmærke som forestiller en italiensk blomstervase.

Nr.193. den 6. juni 1648. Holmens Admiral Kristoffer Lindenov bestiller til skrivestuen på Bremerholm 1 ris fint papir. Rekvisitionen er i formatet 114 x 198 mm. og indeholder et vandmærke, som forestiller en italiensk blomstervase.

Disse vandmærker, forestillende italienske blomstervaser, er beskrevet i Nils J. Lindberg: Paper comes to the North. p.A. 128 ff. vm. nr. 657 ff., samt p.A. 194 ff. The Pot Watermarks with one handle originates from Italy (1322). I denne undersøgelse er vandmærker med blomstervaser fundet i 9 rekvisitioner. Ifølge Nils J. Lindberg må de her udvalgte vandmærker stamme fra Normandiet i Frankrig.

Nr.205. den 1. aug. 1648. Til det tyske Cancelli bestilles 14 ris fint papir, 4 ris middel papir, 2 ris sort papir, 2 deger skrivepergament, 2 ris grå papir, 1 pund sort lak, 12 pund blækpulver og 4 pund sort voks. Rekvisitionen er i formatet 225 x 204 mm. og indeholder et vandmærke med Narrekappen / Fools Cap.

Nr.292. den 18. april 1649. Baltzer bestiller til KlædeCammeret 16 pund blækpulver, og 16 lod lak. Rekvisitionen er i formatet 155 x

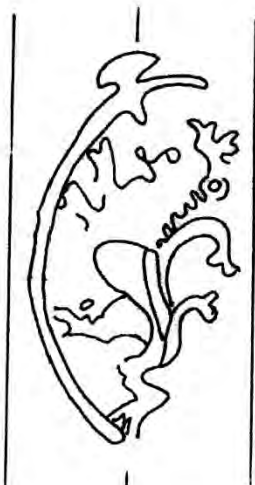
Rekvisition nr. 292 indeholder et vandmærke med Narrekappen.

197 mm. og indeholder et vandmærke med Narrekappen / Fools Cap.

Narrekappen / Fools Cap er i denne undersøgelse fundet i 10 rekvisitioner, hvor de med bestemthed har kunnet identificeres, men de findes desuden i større eller mindre fraktioner i en del andre af de 139 rekvisitioner, som indeholder vandmærke.

Narrekappen / Fools Cap er beskrevet i B. Rottensten & E. Vaaben: Danske Vandmærker & Papirmøller. Bind 2. p.134., samt Nils J. Lindberg: Paper comes to the North. p.A.78 ff. vm.nr.396 ff.. og p.A.176 ff.

Ifølge Nils J. Lindberg var Narrekappen / Fools Cap oprindeligt (1540) et tysk vandmærke fra øvre-Rhinen, som med tiden spredte sig over store dele af Europa, Holland,

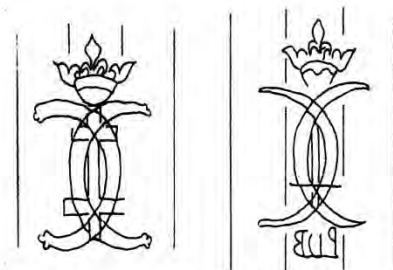

Rekvisition nr 293 indeholder et vandmærke med den Norske Løve.

Frankrig, Sverige, Norge og Finland, samt i England i de to sidste tiår af 17. århundrede.

Nr.293. den 24. april 1649. Til Kgl.Maj. Vinskænk på Københavns Slot bestilles 1 ris fint papir og 1 ris middel papir. Rekvisitionen er i formatet 149 x 199 mm. og indeholder et vandmærke forestillende den Norske Løve. I denne undersøgelse er Norske Løve kun fundet i yderligere én rekvisition (fragment).

Norske Løve er beskrevet i B. Rottensten & E. Vaaben: Danske Vandmærker & Papirmøller. Bind 1. p.163 ff. vm.nr. 184 ff., samt Bind 2. p.124., desuden i Nils J. Lindberg: Paper comes to the North. p.A. 29 f. vm.nr. 130 ff. p. A. 159 f.

Rekvisitionema 121 og 190 indeholder et vandmærke som forestiller et kronet spejlmonogram.

Ifølge de to værker kan papir med Norske Løve-vandmærket være produceret i Skåne eller Holsten.

Nr. 121. den 30. juli 1647. Holmens Admiral Kristoffer Lindenov bestiller til Vejerstuen på Bremerholm 1 ris middel papir. Rekvisitionen har et format af 138 x 214 mm. og indeholder et vandmærke som forestiller et kronet spejlmonogram CC med dele af Lorraine – eller Lothringske kors.

Nr. 190. den 17. maj 1648. Rasmus Tygesen Samsing, overskipper

på Flåden ved Bremerholm bestiller 1 ris fint papir og 1 ris middel papir, samt 1 lod rødt lak. Han havde i 1640 en penge - årsløn på 200 Daler, i 1648 var den steget til 350 Daler. (H.D.Lind: Kong Kristian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm. Kbh. 1889).

Rekvisionen har et format af 160 x 212 mm. og indeholder et vandmærke med et kronet spejlmogram CC og det Lothringske - eller Lorraine kors.

Vandmærkerne er registreret hos Nils J. Lindberg: Paper comes to the North. p. A. 113 f. vm.nr. 558 (1646), 559 (1648), 560 (1650), 561 (1650), og angives at referere til Charles III og Claude de France 1559.

Hertug Carl III af Lothringen fødtes 1543, og ægtede 1559 Claude de France, datter af den franske Konge Henrik II.

Hertug Carl III af Lothringen døde 1608, og der kan således ikke, efter min mening, trækkes nogle forbindelser her, da vandmærkerne såvel i Nils J. Lindbergs som i nærværende undersøgelse, er fundne i papir fra 1646 - 1650.

Hertug Carl III af Lothringen var ganske vist beslægtet med Christian 4, idet de begge tilhører det Oldenborgske Hus.

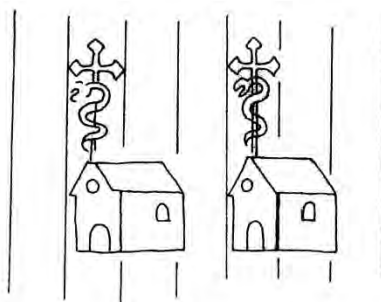
Der er snarere tale om Hertug Carl IV af Lothringen, på trods af, at han i lange perioder var fordrevet af franskmændene, på grund af hans intrigante holdning i modstanden mod Richelieu.

Det har været en bevidst strategi, at vi i denne undersøgelse har koncentreret os om de 377 rekvisitioner fra perioden 10. Januar 1645 til 12. Februar 1650, med en samlet

værdi på 13091 Rd., men Jacob Madtzen har også leveret papirvarer, både før og efter denne periode; således foreligger der en samlet rapport over 435 leverancer fra perioden 3. Januar 1639 til 8. November 1643.

De enkelte rekvisitioner mangler, men rapporten opsummerer værdien til 6230 Rd.

I denne rapport er der, besynderligt nok men heldigvis, en række

FAKTA HELGE SPANGAA

Helge Spangaa (f.1940) har efter et arbejdsliv inden for handel og service kastet sig over historiske studier ved at læse historie og arkæologi på Åben Universitet i Århus. Blandt udgangspunkter er storkøbmand Jakob Madsen (1596-1653), som leverede alt mellem himmel og jord til den danske konge Christian IV. Helge Spangaa bemærkede i sin utforskning af Jakob Madsens aktiviteter, at det også kunne kaste lys over den tidlige danske papirhistorie.

Efter samråd med museumsinspektør Keld Dalsgaard Larsen, Silkeborg Museum, fortsatte Helge Spangaa dette spor i de gamle arkivalier fra Rigsarkivet. Nærværende artikel er et første resultat af denne utforskning. Helge Spangaa har tidligere fået udgivet en artikel om "epitapher i danske kirker" i tidskriften Billedkunst.

blanke sider, hvilket giver optimale muligheder for at studere vandmærker, og der er især ét vandmærke som fortjener at nævnes her.

Det er fundet på ca. 10 af siderne i to varianter og ser således ud:

Vandmærket er registreret hos Nils J. Lindberg: Paper comes to the North. p.A.106 f. vm.nr. 508 (1646) og 509 (1647), samt 510 (1650).

Derudover gengiver Lindberg to vandmærker Nr. 511 og 512 (1651), hvor korset mangler, og således leder tankerne bort fra slangen i Edens Have, i retning af Æskulapstaven med Æskulapsnogen som lægekunstens symbol.

Æskulapsnogen spillede en vis rolle i folkemedicinen. Den gjaldt for at være synsk, at kunne helbrede ved mirakler og troens kraft, ligesom den romerske historieforfatter Livius satte den i forbindelse med helbredelse for pest.

Föreningsstämma med välmatat program

Föreningsstämman i slutet av maj i Uppsala erbjöd – förutom sedvanliga förhandlingar- ett välmatat program som gav intressanta och kunskapsberikande inblickar i de samlingar som finns och det arbete som bedrivs vid de viktiga hållplatser för svenska historia som representeras av Arkivcentrum med Landsarkivet, Carolina Rediviva och Gustavianum. Intrycken från studiebesöken sammanfattas av Göran Wohlfart i artikeln på de följande sidorna.

Stämman som samlat ett 20-tal hölls hos Landsarkivet med Göran Wohlfart som ordförande och Birgitta af Forselles som sekreterare. Inledningsvis godkändes förvaltningsberättelsen, fastställdes resultat- och balansräkning och beviljades styrelsen ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning. Noteringar från förvaltningsberättelsen i artikel här intill. Med tanke på föreningens inte helt tillfredsställande ekonomi beslöts att via inbetalningskortet för enskilda medlemmar ge möjlighet till frivilla bidrag.

Val

Beträffande styrelsevalet beslutades att:

- antalet ledamöter skall vara oförändrat fem, jämte ordförande,
- till ordförande på ett år omvälja Göran Wohlfart. Sverige
- Som vice ordförande kvarstår på ett år Anna – Grethe Rischel, Danmark, och som ledamöter Per Jerkeman, Sverige och Keld Dalsgaard, Danmark,
- på två år nyvälja Edgar Ytteborg, Norge och Birgit Rantala, Finland,
- som suppleanter nyvälja på två år Nanina Løken och Birgitta af Forselles, Finland,
- Paul Solvin, Sverige (föreningens kassör) och Börje Dahlin, Sverige (redaktör för NPHT) adjungeras till styrelsen. Till revisorer omvaldes Anna-Grete Holm-Olsen, Norge och Claes

Ekeroth, Sverige med Bertil Mark, Sverige som suppleant.

Till valnämnd utsågs Hans Assarsson, Sverige (sammankallande), Bertil Mark, Sverige och Jan-Fredrik Boëthius, Finland.

Gösta Liljedahls fond – Till ordinarie ledamot valdes Göran Wohlfart med Bo Rudin som suppleant. Gösta Ekeroth valdes till revisors-suppleant i fonden.

Skogsindustriernas Historiska Utskott-Lars G. Sundblad är ordförande och Göran Wohlfart adjungerad.

Föreningens arkiv

Föreningens arkiv finns hos Skogsindustrierna. Dess lokaler skall

Delar av föreningens styrelse. Fr.v. Börje Dahlin (adjungerad) Birgitta af Forselles, Paul Solvin (adjungerad) Anna-Grethe Rischel, Birgit Rantala, Göran Wohlfart och Nanina Løken. Saknas gör Per Jerkeman och Keld Dalsgaard Larsen.

dock under 2003 utrymmas för upp- rustning. NPHs sekretariat skall nu undersöka vilka möjligheter som finns att till rimliga kostnader deponera arkivet i befintliga centrala arkiv.

Norge nästa år

Nästa års föreningsstämma kommer att hållas i Norge. Nanina Løken arbetar med förslag till plats och program.

Något ökat antal medlemmar

De enskilda medlemmarnas antal ökade något, från 89 till 95 under 2001. Antalet anslutna företag stiftelser och andra institutionella medlemmar var oförändrat 61 medan hedersledamöterna minskade från fem till fyra.

Verksamheten 2001 medförde ett underskott om 8.960 kr vilket minskade det egna kapitalet till 18.823 kr. Föreningen fick under året inga anslag till sin verksamhet. Bl.a. detta framgår av den förvaltningsberättelse för 2001 som behandlades vid föreningsstämman. Från denna kan i övrigt noteras

- att tidskriften (NPHT) utkom med fyra nummer, varav ett dubbelnummer med Nordisk pappershistorisk bibliografi,
- att styrelsen höll fyra protokollförda sammanträden,
- att Föreningens 23:e pappershistoriska konferens avhölls i Kymmendalen, Finland,
- konferensen refererades utförligt i NHPT nr 2/2000.
- att föreningen i november öppnade en egen hemsida – se sidan 2
- att föreningsstämman beslöt att med verkan från 2002 lämna avgiften för enskilda medlemmar oförändrad vid 150 SEK och att höja den för institutioner och liknande
- till 400 SEK och för aktiebolag till 900 SEK (motsv. i DKK och NOK)

Noteringar från studiebesöken

Landsarkivet

Vi mottogs på Landsarkivet i Uppsala av t. f. landsantikvarie Karl-Gustav Andersson som erinrade om att landsarkiv inrättades med början 1806 som regionala organ under Riksarkivet, som verkat sedan 1660. En särskild arkivlag från 1850-talet reglerar verksamheten i landsarkiven som nu finns på sju platser, nämligen Lund, Visby, Vadstena, Göteborg, Uppsala, Härnösand och Östersund. Därutöver har Stockholms Stadsarkiv landsarkivsfunktioner för Stockholms stad och län och Värmlandsarkiv i Karlstad motsvarande för Värmlands län. Därmed täcks hela riket. Under Riksarkivet sorterar numera också Krigsarkivet.

Landsarkivet i Uppsala låg fram till 1993 i slottet. Då inrättades Uppsala Arkivcentrum genom ombyggnad av en medicinsk institution och uppförande av den s.k. arkivbunkern i tre våningar med plats för 60 000 hyllmeter arkiv, snart fullbelagda. Till Arkivcentrum är också förlagt

Språk- och fornminnesinstitutet med uppgift att på vetenskaplig grund vidmakthålla och förmedla kunskap om dialekter, folkminnen, personnamn, visor och folkmusik. I en av institutets avdelningar ingår Ortnamnarkivet och Ordbok över Sveriges medeltida personnamn. Med annan adress i staden finns också Oppsala Stadsarkiv och det helt ideellt drivna Folkrörelsearkivet för Uppsala län.

Vårdarna vid besöket på Landsarkivet hade arrangerat en mindre utställning med exempel ur arkivets omfattande samlingar, ett initiativ som möttes med stort intresse av stämmedeltagarna.

Landsarkivet i Uppsala är arkivmyndighet och arkivdepå för ca 575 regionala och lokala statliga myndigheter inom Uppsala, Södermanlands, Örebro, Västmanlands och Dalarnas län. Det betyder att arkiv från t.ex. länsstyrelser, domstolar,

skattemyndigheter och församlingar samt från bruk och gårdar, domkapitlen i Uppsala, Västerås och Strängnäs samt enskilda personers deponerade handlingar finns tillgängliga. Mest känt är väl släktforskarnas guldgruva, kyrkböckerna, varav mikrofilmningen påbörjades 1992 med sikte på att avslutas 2012. Originalen bevaras givetvis. Inom tio år skall allt återstående material från statskyrkan fram till separationen från staten tillföras landsarkiven. Personarkiv ligger i regel på Carolina. Planer på en tillbyggnad finns redan.

Uppgiften att vara tillsynsmyndighet och rådgivare för alla arkivhållare växer i betydelse till följd av det stigande materialflödet och behovet av principer för sortering vid källan. Utöver uppgift att hålla kontakt med myndigheter och att vara depå skall landsarkivet hålla det nationella kulturarvet tillgängligt för historieintresserade forskare och besökare vilka bara i Uppsala räknas i femtontusen per år vartill kommer lika många skriftliga förfrågningar.

Karin Bendixen, arkivarie, hade i bunkern lagt fram exempel på dokument som förekommer i arkivet. För att bestämma inkommande handlingars ålder och härstamning tog man hjälp av förekommande vattenmärken och av fiberanalyser och i andra fall av färg och mönster i trycket. Kännarna av papper hade rika tillfällen jämföra sina kunskaper om kvalitet och ev. spår av syrlighet efter sulfitprocessen. Igenkännande leenden spred sig vid åsynen av barndomens papperskvaliteter och offentliga tryck. Det är en särskild känsla att hålla kyrkoböcker och lantmäteri-protokoll från 1600-talet i handen och notera den noggrannhet varmed kyrkan och statsmakten registrerat de väsentligaste produktionsfaktorerna: arbete och jord. I boxar och mappar, sorterade efter personer, pastorat eller

Fyra män och en intressant papper som hålls upp av Claes Ekeröth framför fr.v. Göran Wohlfart, Jan-Olof Rudén och Lars G. Sundblad.

annan geografisk eller judiciell indelning, ordnade i rader, tillsammans 55 mil, står här de tysta vittnesbörden om våra förfäders liv och verksamhet. Vid åsynen av dessa 'ändlösa' rader av handlingar, slitna och stundom brandskadade, imponeras man av omfattningen av det källmaterial som landsarkiven kostnadsfritt ställer såväl lekt som lärd, historikern såväl som den enskilde släktforskaren till förfogande.

Carolina Rediviva

På Carolina Rediviva, färdigställt 1841 efter C.F Sundvalls ritningar, väntade oss chefen för handskriftsavdelningen Viveka Halldin-Norberg, samt Per Cullhed, förste konservator och chef för konserveringsenheten. Bibliotekets världsrykte bygger i hög grad på ett stort antal donationer från enskilda och stiftelser och tillika köp av ovärderliga privata bibliotek som hotade att skingras. Den främste donatorn är riks- och universitetskanslern Magnus Gabriel de la Gardie, vilkens handskriftsgåva 1669 innehöll mycket mer än Uppsala-eddan och Silverbibeln, återbördad efter stölden för några år sedan, nu bakom pansarglas och elektronik i utställ-

ningsalen. I denna visas rariteter ur bibliotekets samlingar av inkunabler och handtryck, kartor och partitur, de första landskapslagarna, evangelieböcker och naturvetenskapens första försök att illustrera samtidens bästa vetande. Silverbibeln, Codex Argeunts, har en märklig historia. Ett gotiskt evangelarium, troligen skrivet i Ravenna i början av 500-talet, överlevde det mirakulöst de följande tusen åren innan det återfanns på 1500-talet i klostret Werden i Rhenlandet. Det fördes till konstsamlaren kejsar Rudolfs skattkammare i Prag, togs 1648 som krigsbyte till Stockholm och hamnade i Drottning Kristinas bibliotek. Hon förstod av allt att döma inte bokens värde utan överlät den vid abdikationen, som del i en skuldbetalning, till sin holländske bibliotekarie. Denne sålde bibeln dyrt, sedan den så när gått till botten utanför Holland till de la Gardie som försåg den med ett band i drivet silver innan bibeln skänktes till universitetet. Ett exempel på ett sentida förvärv är Carta Marina, tryckt i Venedig 1539; baserad på Olaus Magnii resor i Skandinavien ger den en tämligen korrekt kartbild av vår del av Europa, den första i sitt

slag. Mängden av färgstarka kartor och tryck i montrarna blandade med textade handskrifter i originalband vittnar om bredden i Carolinas samlingar.

Som på beställning inför NPH:s besök pågick i samma rum en utställning kallad Från planta till platta – från bläck till länk, ägnad en av mänsklighetens främsta landvinningar nämligen den att fästa tankar, idéer och meddelanden i skrift och att genom läsning ta del av det skrivna ordet. Per Cullhed, en av upphovsmännen till utställningen, berättade engagerat om utvecklingen av det vi tar för givet – papper och penna i olika former och användningar. I utställningskatalogens förord skriver överbibliotekarien:

”Skrift kan vara fästad på bräcklig papyrus; med den plantan börjar vår utställning. Det nästan högtidliga pergamentet eller de första pappersårhundradenas oöverträffade och outslitliga materialkvalitet förmedlar i sig en känsla av kulturarv. Tidningspapper och 1800-talets syrabemängda bokinlagor ger däre-

mot inga kårar, mest närkontakt med begreppet tidens tand. I ICT-åldern, makligt försvenskad till IKT, vet vi att texten överförs som nollar och ettor till begripliga tecken på en dataskärm eller läsplatta. Men till skillnad från äldre tekniker förstår de flesta av oss inte riktigt hur det går till. Förr fick den svagbildade eller svagsynta tillkalla en skrivare eller läsare för att fästa och förstå det skrivna. Nu ropas i stället på en tekniker, när datorn trilskas!”

Bokens upprinnelse är en bokrulle, lik den som fortfarande förekommer vid doktorspromotioner, och övergången till blädderbok, s.k. Codex, sammanfaller i tiden med övergången från papyrus till pergament (efter Pergamon i Turkiet) som bokmaterial för att först efter mycket lång tid ersättas av papper. Pergament levde mellan 1 000 och 1 500 år som bokmaterial. Möjligen var det kinesiska fångar som på 700-talet i Samarkand lärde araberna göra papper. När tekniken på 1000-talet via Spanien spred sig upp i Europa hade

papper i århundraden varit bokens material i den muslimska världen och var en förutsättning för överföringen till västerlandet av den grekiska vetenskapen och litteraturen.

Frågan 'om boken är död?' lämnad obesvarad, fångades deltagarnas intresse i stället av utställda exempel på skrivdon och naturfärger. Egyptierna använde lampsojt till bläck/tusch och bindemedlet var gummi arabicum, som efterträddes under antiken av järngallusbläck, en blandning av järnsulfat och galläpplen hämtade från gallstekelns 'barnkammare' på undersidan av ekblad. Rött bläck var under medeltiden så flitigt använt att seden att rödfärga anfangar och inledningstexter lever kvar i ordet 'rubrik' efter latinets ruber. Vasspennan ersattes av fjäderpennan som i sin tur ersattes av stålpenan som i slutet av 1800-talet följdes av reservoarpennan som fått ge plats för kulspetspennan. Tekniken härför utvecklades redan under 1800-talet men slog igenom först efter andra världskriget.

Kinesernas sätt att skriva tecknen vertikalt i kolumner kan hänga

Linné – trädgården och dess Orangeri erbjuder en tilltalande miljö för drink och middagsbuffé. Här fr.v. Sixten Regestad, Sanny Holm, Kristina Ekeröth, Anna-Grethe Rischel och Christian Valeur. Noteras bör att Holmen sponsrade buffén.

ihop med bruket att skriva boken på bambupinnar medan vårt runalfabet passade för skärning i trä, gärna av trädslaget bok. Den tidiga medeltidens bokproduktion hörde framför allt klostren och kyrkan till. Med 1400-talet och boktryckarkonsten ställdes bokbindarna för första gången inför uppgiften att i följd binda flera exemplar av samma bok. Under den följande långa hantverks-epoken tillkom det mesta som vi förbinder med bokens form, bindning och yttre dekor. Häftmaskinen kom omkring 1870. Nya lim på 1930-talet möjliggjorde massframställning av limmade band och pocketböcker. Men hantverkssamhällets bindningsmetoder, förgyllningar av rygg och ciselering av boksnitt behåller sin attraktion på dagens bokläsare.

På vindlande trappor fördes vi upp till handskriftsavdelningen, Viveka Halldin-Norbergs domäner; som man kan vänta i ett levande bibliotek bågner alla utrymmen av hyllor, lådor och inkommen litteratur. Här förvaras en förnämlig donation av prins Gustaf 1767, det s.k. Cronstedtbiblioteket, garvaråldermannen Jacob Westins på Kungsholmen arkiv från skråväsendets dagar under 1700-tal och början av följande sekel, Erik Wallers vetenskapshistoriska samlingar, mest medicinshistoria, och donationer av sentida bibliofiler som Nils Bonnier, Katarina Crafoord, Erik Kempe och An-

ders Wall. Bland handskrifter märks en samling från munkarna i Vadstena på 1400-talet, Gustaf Frödings manuskript samt en skriftväxling mellan Linné och hans lärjunge Thunberg som bereste Söderhavet på Ostindiska kompaniets fartyg. Vattenmärken erbjuder tillfällen fastställa olika arkivhandlingars ursprung, papperskvalitet och ålder. Kart- och bildavdelningen med otaliga ritningar och vackra avbildningar i färg måste vara ett sannskyldigt Eldorado för den som forskar kring arkitektur, bygg- och konsthistoria, fastighetsindelning, avbildningar av utländska stadsmiljöer och landskap osv.

Gustavianum

Gustavianum, universitets äldsta bevarade byggnad från 1620-talet, uppkallat efter Gustav II Adolf som genom avsättning av skattehemman till universitetets drift gav ekonomisk stadga och expansionsmöjligheter åt den dittills tynande verksamheten. Till denna byggnad, mitt emot domkyrkan, förlades föreläsningssal och 26 små studiekamrar, kök och matsal, tryckeri och administration. Mot 1600-talets slut höjdes taket för att tillgodose universitetsbibliotekets utrymmesbehov efter de la Gardies donation. Olof Rudbecks anatomiska teater med plats för 200 åskådare vid dissektionerna började byggas 1662. Efter nya Carolina-bibliotekets invigning

1841 och den nya universitetsbyggnaden 1887 blev Gustavianum hem för institutioner för antikens historia, muséer m.fl. innan det 1996 beslöts att byggnaden skulle bli universitetets museum och tillika hysa samlingarna ur Egyptens och antikens historia.

Centralplatsen i Gustavianum upptas av det Augsburgska konstskåpet, en enastående pjäs med tanke på ingående träslag och mineraler, precisionen i arbete och dekor, med intarsia och hundratals miniatyrer ur bibliska historien. Det skänktes av Augsburgs stadsråd vid Gustav II Adolfs besök i staden 1632, tänkt som ett unikt konstverk men också som ett universalmuseum i miniatyr som återspeglade samtidens världsbild och vetenskapens framsteg. Med dess hjälp kunde ägaren demonstrera allsköns märkvärdigheter, 'kuriositeter', vilket skulle ställa skåpet och honom i centrum i sällskapslivet. Skåpet innehåller närmare 1000 föremål, däribland ett toalettbord och en självspelande italiensk spinett. Toppen pryds av en konstruktion av sällsynta mineraler, koraller och snäckor på vilka tronar en pokal i rikt dekorerad infattning, krönt av kärleksgudinnan Venus. Guiden pekar oupphörligt på överraskande detaljer, hemliga skåp och skulpturer vittnande om augsburgmästarnas skicklighet.

Foto i Uppsala **Pentti Rantala**.

Sponsorer för denna utgåva: **M-Real, Wifsta • SCA Forest Products • Mellerstedt Design**